

מרכז אינגבורג רנרט ללימודי ירושלים

אוניברסיטת בר-אילן

הפקולטה למדעי היהדות
המחלקה ללימודי ארץ-ישראל
וארכיאולוגיה ע"ש מרטין (זוס)

חידושים בחקר ירושלים **הקובץ העשרים ושניים**

עורכים: אייל ברוך ואברהם פאוסט

רמת-גן, תשע"ז

הכנס נערך ביום כ"ח בטבת תשע"ז (26 בינואר 2017) באוניברסיטת בר-אילן

מערכת:
פרופ' יהושע שוורץ
פרופ' זאב ספראי
פרופ' אברהם פאוסט
ד"ר אייל ברוך

מזכירת מערכת:
הדס גבאי

© כל הזכויות שמורות למחברים, לעורכים
ולפרסומי מרכז אינגבורג רנרט ללימודי ירושלים
רמת-גן, תשע"ז

השער: שטח A בתל עיטון, מבט מצפון
צילום: סקי-ויו/גריפין תצלומי אוויר
עיצוב העטיפה: יעל אלקיים

מסת"ב: 8-21-7234-965-978
E-mail: gr.jrslm1@biu.ac.il

תוכן עניינים

	דוד אוסישקין
7	האם הייתה ירושלים יישוב מבוצר בתקופת הברונזה התיכונה? הצעה חילופית
	אמיר פלדשטיין
41	ממלכת ירושלים בתקופת אל עמארנה
	יוסף גרפינקל וסער גנור
53	חורבת אל ראעי – אתר מתקופת הברזל בשפלת יהודה
	שלמה בונימוביץ וצבי לדרמן
67	כתב-יד גנוז, קבר 1 בבית-שמש והאבחון הראשוני של תקופת הברזל IIא
	עידו קוך
	קמעות-חותם מתקופת הברזל 2א' באזור השפלה: מסקנות ראשונות על ייצור ותפוצה, מכלול תמונתי, ושימוש
75	
	אברהם פאוסט
95	תל עיטון וההשתלטות הישראלית על השפלה בתקופת הברזל 2א
	גבריאל ברקאי ורוברט דויטש
115	בולה פיסקאלית נוספת מעיר דוד
	אהרון גרינר, גבריאל ברקאי ויצחק שמעון דבירה (צויג)
123	שברי צלמיות חרס מתקופת הברזל ב' מעפר הר הבית
	אפרת בוצר וליאורה פרויד
147	שלבים לאורך התקופה הפרסית ביישוב הכפרי סביב ירושלים
	מורן חג'בי
	חשיבותן האסטרטגית של יהודה וירושלים במאה הב' לפסה"נ – מבט
159	מן האתרים המבוצרים
	דויד גורביץ
189	הסכר מימי החשמונאים של בריכת הסולטן
	איל רגב
207	ככה בונים עם: כיצד החשמונאים עיצבו את הזהות הקולקטיבית של היהודים
	חיים כהן
	מאפייני הטיח במקוואות טהרה ובמתקני תעשיית השמן והיין בארץ ישראל
	כאמצעי לזיהוי אתרים יהודיים משלהי תקופת הבית השני ותקופת
239	התלמוד – מחקר ראשוני
	זאב ספראי
261	דכא ליה
	שמעון גיבסון ורפאל לואיס
281	על שיטת תיארוך טרסות במרחב ירושלים
	ענת אביטל
303	תיאורי חקלאות בפסיפסים מירושלים ויהודה בתקופות הרומית והביזנטית

	בת שבע גרסיאל
323	תיאור ירושלים בסיפורי מסעות של בני דתות שונות למן המאה העשירית עד החמש עשרה
	שלמה לוטן
335	תיאור גורלה של ירושלים וממלכת הצלבנים בכתביו של קיסר האימפריה הרומית פרידריך השני
	איל דודסון
345	בין הגשר לעץ התות : בית העלמין היהודי בירושלים במאה הט"ז
	אברהם דוד
357	מסעותיו של ר' משה בסולה לארץ-ישראל בראשית תקופת השלטון העות'מאני – דמותו ותרומתו להכרת הקהילה הירושלמית בעת הזאת
383	רשימת משתתפים
7*	תקצירים באנגלית

תיאורי חקלאות בפסיפסים מירושלים ויהודה בתקופות הרומית והביזנטית

ענת אביטל

מבוא

מאמר זה דן בתיאורים של הגידולים והכלים החקלאיים המעוצבים על גבי פסיפסים מהתקופה הרומית והביזנטית מהעיר ירושלים ומאזור יהודה. מקומם הבולט של התיאורים החקלאיים בפסיפסי התקופה והפיענוח שלהם מגלים שלחקלאות של העיר ירושלים ואזור יהודה הייתה חשיבות מרכזית בכלכלת הארץ. באזור יהודה יוצרו בסך הכול 45 פסיפסים עם מוטיבים חקלאיים, מתוכם יוצרו בעיר ירושלים עצמה תשעה פסיפסים, והיא הייתה העיר השנייה במספר הפסיפסים שיוצרו בה, אחרי בית שאן.

חלקם של פסיפסי אזור יהודה היה גדול ביחס לכלל הפסיפסים מישראל. באזור יהודה יוצר רוב יחסי של פסיפסים עם תיאורים חקלאיים, המהווים 34% מסך פסיפסי כל ארץ-ישראל.¹ איכותם של פסיפסי יהודה ממוצעת. עם זאת, ראוי לציון שהפסיפס האיכותי ביותר שיוצר בישראל עוצב דווקא באזור יהודה, בכנסיית המולד בבית לחם.

מגוון הגידולים החקלאיים שתועדו בפסיפסי יהודה היה גדול באופן יחסי. ביהודה עוטרו 27 מיני גידולים שונים, מתוך סך של 30 גידולים שעוטרו בכל אמנות התקופה בישראל. התיאורים מהפסיפסים הם בבואה של המציאות החקלאית ובכוחם להעיד עליה. כך, הפסיפסים מאפשרים הצצה ייחודית והתרשמות מהרמה הגבוהה, הגיוון והפיתוח של החקלאות באזור יהודה וירושלים.² שלל הנתונים המצטברים מאירים את אזור יהודה כאזור מועדף בהשקעה לייצור פסיפסים מרשימים ותיאורים חקלאיים מפורטים.

שכיחות הפסיפסים החקלאיים באזורים גאוגרפיים שונים של ארץ-ישראל

על מנת להבין את שכיחות הפסיפסים ביחס לאזורים השונים בארץ-ישראל, נעשה מיוזג של אזורים גאוגרפיים סמוכים. כך נוצרה הכללה לארבעה אזורים-על: 1. גליל; 2. שומרון, כרמל ובקעה; 3. יהודה; 4. נגב וחוף דרומי. אזורים-העל כוללים בתוכם אזורים משנה, בשיטת פילוח רוחבי של הארץ: גליל: רמת הגולן, גליל עליון מרכזי, גליל עליון מערבי, גליל תחתון מרכזי, גליל תחתון מזרחי ובקעת בית שאן. שומרון, כרמל ובקעה: שומרון,

¹ וביחס לאזורים אחרים: בגליל (33%), כמחצית מכך יוצרו בשומרון, הכרמל והבקעה (19%), ובנגב (14%).
² על מידת הריאליה והתיעוד המציאותי בתיאורי החקלאות בפסיפסים הארכתי רבות במאמרים קודמים, ראו: אביטל, ע', 2015, "מקורותיהם של התיאורים החקלאיים הייחודיים מפסיפס בית הכנסת השומרוני בסמארה", מחקרי יהודה ושומרון: דברי הכנס ה-24, אריאל, עמ' 145-163; אביטל, ע', 2015, "פסיפסי השומרון וסביבותיו מן התקופות הרומית המאוחרת והביזנטית - תיאורים חקלאיים ומגוון הפסיפסים", בתוך: א' טבגר, ז' עמר ומ' ביליג (עורכים מדעיים), במעבה ההר: קובץ חמישי, אריאל ונווה צוף, עמ' 209-230; אביטל, ע', 2015, "ריבוי עצי פרי באמצעות הרכבה: תיאורים בפסיפסים מהתקופה הרומית והביזנטית", קתדרה, 157, עמ' 33-52.

כרמל, שרון, בקעת הירדן ובנימין. יהודה: הרי יהודה, מדבר יהודה, שפלת יהודה, מישור חוף יהודה. נגב וחוף דרומי: נגב מערבי, נגב מרכזי. ניתוח סטטיסטי של כלל הנתונים (איור 1) גילה שמרבית הפסיפסים יוצרו ביהודה (34%) ובגליל (33%), כמחצית מכך יוצרו בשומרון, הכרמל והבקעה (19%) ובנגב (14%). חלקו היחסי הגדול של אזור יהודה מעיד על חשיבותו הגדולה ועושרו של האזור. כמות גדולה כזו של פסיפסים תורמת מידע איכותי, ממקור ראשון, על ההתנהלות הכלכלית והחקלאית המקומית.

איכות הפסיפסים ומגוון הגידולים

איכות הפסיפסים נמדדה לפי צפיפותן של אבני הטסרה לדצמ"ר. על מנת ליצור התפלגות נורמלית אשר תיתן מענה לאיכות פסיפסי ארץ-ישראל נקבע סולם איכויות מ-1 (נמוך) עד 3 (גבוה):

1- איכות נמוכה, עד 100 אבנים בדצמ"ר.

2- איכות בינונית, בין 100–130 אבנים בדצמ"ר.

3- איכות גבוהה, מעל 130 אבנים בדצמ"ר.

בניתוח משוקלל של כל הפסיפסים התברר שככל שאיכות הפסיפס גבוהה יותר כך עולה מספר הפרטים המוצגים בו: גידולים (איור 2), כלים, כלי קיבול, פעילות חקלאית וכד'. איכותם של פסיפסי אזור יהודה ממוצעת ועומדת על דרגה 2, שהיא ממוצעת-טובה (איור 3). ואכן, ביהודה התקיים ייצוג של מגוון מינים גבוה, בהתאם למניינם הגבוה של כלל הפסיפסים ובהתאם לאיכותם הטובה. כמובן גם שככל שהאבנים קטנות ביחס לשטח נתון, כך מספרן עולה, הרזולוציה של התמונה עולה ואיכות התמונה עולה. ניתן להשוות את אבני הטסרה לפיקסלים של תמונה דיגיטלית, שהרזולוציה שלה תלויה במספר הפיקסלים מהם היא מורכבת.

במיוחד ראוי לציון הפסיפס האיכותי ביותר בישראל, מכנסיית המולד בבית לחם. כנסיית המולד, מן החשובות שבכנסיות ארץ-ישראל, יוסדה במאה הרביעית במימונו ובהמרצתו של הקיסר קונסטנטינוס, במסגרת הקמת ארבע הכנסיות הראשונות. חשיבותה של הכנסייה והמימון הקיסרי תרמו לעיצובה הייחודי והמקורי של הרצפה. הפסיפס מתוארך למאה החמישית לסה"נ, והוא עצום בשטחו: 653 מ"ר! בפסיפס זה השתמשו באבנים קטנות מאוד, שהעניקו לתמונות רזולוציה גבוהה. צפיפות אבני הפסיפס שלו מרשימה ביותר ומגיעה עד ל-450–500 אבנים בדצמ"ר. צפיפות כזאת של אבני טסרה איננה מצויה בין פסיפסי ארץ-ישראל. ראויים לציון במיוחד הפריטים הפיגורטיביים המורכבים ממספר גדול מאוד של אבנים צבעוניות ורבות גוונים. כך, פרי שהוצג בודד במדליון עוצב באמצעות למעלה מ-2000 אבנים קטנות וצבעוניות.

בפסיפס כנסיית המולד מבית לחם עוטר גם מגוון גדול של גידולים חקלאיים. חלקם שכיחים באמנות התקופה: שני זנים של מלון עגול, אתרוג, אשכול ענבים, תאנה, רימון ואפרסק. אולם, חלק מהגידולים אינם שכיחים: אצטרובל האורן, זית ועוזרר. ובמיוחד ראויים לציון שלושה מיני פרות ייחודיים שעוצבו בפסיפס ייחודי זה: אגס קורשינסקי (*Pyrus korshinskyi*) (איורים 4, 5), אגס סורי (*Pyrus syriaca*) (איורים 6, 7) ושיזף תרבותי (*Ziziphus jujuba*) (איורים 8, 9). חשוב לצייץ גם את התיאור הנדיר, המושלם,

המדויק, והנאמן למציאות של ענף הזית הנושא עלים ופרות (איור 10). חשיבותו של תיאור זה בייחודיות שלו משום שזהו העיטור היחיד והנדיר, של ענף הזית נושא פרות בכל פסיפי התקופה מארץ-ישראל. תרומתה של רצפה זו למחקר חשובה ביותר עקב התיעוד של המינים והזנים המקוריים, היכולים לשפוך אור על עושרה של חקלאות אזור יהודה, ולחזק את התובנה בדבר היצמדותם של העיטורים לתיאור חקלאות מקומית בת הזמן.³

פסיפסי העיר ירושלים

ארבע ערים חשובות וביניהן ירושלים, מגלות קשר הדוק אל ייצור פסיפסים עם מוטיבים חקלאיים: בית שאן בה יוצרו עשרה פסיפסים, ירושלים בה יוצרו תשעה פסיפסים, ציפורי בה יוצרו שמונה פסיפסים וקיסריה בה יוצרו רק חמישה פסיפסים (איור 12). ערים אלו, כידוע, היו גדולות וראשיות וישבה בהן אוכלוסייה גדולה ומגוונת. לא מפליא אם כן שבערים אלו יוצר מספר ניכר של מבנים מפוארים המרוכזים בשטח העיר עצמה. חלקם היו מבני ציבור וחלקם מבני פאר פרטיים של שועי העיר. סביב לערים אלו שטחים נרחבים אשר שימשו כעורף חקלאי וסיפקו מזון רב לאוכלוסייה הגדולה. חשיבותה של החקלאות מסומלת באמצעות עיטורי הפסיפסים. ריכוז הפסיפסים בערים אלו ומניינם הרב עשוי ללמד גם על עושרם של תושבי ערים אלו, אשר יכלו להרשות לעצמם בניית רצפות מפוארות.

שתי דוגמאות מרשימות לפסיפסים משובחים מהעיר ירושלים קפלת יוחנן המטביל בחצר כנסיית העלייה הרוסית

רצפת הפסיפס הותקנה במאות החמישית או השישית לסה"נ. שטחה המקורי של הרצפה איננו ידוע משום שהיא מכוסה באריחי שיש מהעת החדשה. שטחו של השטיח המעוטור הגלוי כיום הוא כ-6 מ"ר בלבד. איכותו של הפסיפס בינונית עד גבוהה (130 אבנים בדצמ"ר). במדליונים שובצו יונקים עופות ודגים, וביניהם גם פריטים צמחיים וכלים. התיאורים הפיגורטיביים של הפרות מקוריים, מציאותיים ומדויקים, צבעוניים וברורים מאוד. מבין גידולי החקלאות עוטרו: אשכול ענבים אדומים, אבטיח או מלון גגול, תאנה ורימון. גם עלי קולקס הקדמונים עוטרו, ששימשו ככל הנראה כמצע להגשת מזון (12).⁴

מנזר דומינוס פלוויט (סנטה אנה או סנטה אנסטסיה)

החדר המעוטור בפסיפס שימש כאורטוריום (חדר תפילה) כחלק ממנזר (איור 13). יצירת הפסיפס מתוארכת לתחילת המאה השביעית. שטחו של הפסיפס לא גדול (32 מ"ר), אך

³ Vincent, L.H. & Abel, F.M., 1914, *Bethleem, Le Sanctuaire de la Nativite*, Paris, p. 29, Fig. 4; Vincent, L.H., 1936, "Le Sanctuaire de la Nativité d'après les Fouilles Récentes", *RB*, XLV, pp. 561–574, Pls. I–III, VIII–XI; Richmond, E.T., 1936, "Basilica of the Nativity", *QDAP*, V, pp. 75–81, Pls. XXXVII–XLVIII; Harvey, W., 1935, *Structural Survey of Church of the Nativity Bethlehem*, Oxford; Harvey, W., 1936, "The Early Basilica at Bethlehem", *PEQ*, 68, pp. 28–33, Pls. I–VI

⁴ Lees, G., Robinson, 1893, "Mosaic Pavement on the Mount of Olive", *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement*, 25.2: pp. 139–140

קלונר, ע', 1993, הסקר הארכאולוגי של ארץ ישראל, סקר ירושלים 102 [אתר 429]; <https://archive.is/u9zkN/78efc9e037781c6869edd65d65fd01e22176f0.gif> (תאריך

גישה: 12.11.2016).

איכותו טובה מאוד (עד 200 אבנים בדצמ"ר), וצבעיו מרובים (12 צבעים וגוונים רבים נוספים). הפנל המערבי של שטיח הפסיפס מורכב ממעגלים בתוך מצולעים המאוכלסים בדג, פרחים ופירות. כל התיאורים שבפסיפס זה הם מקוריים, ועיצובם חד פעמי וייחודי. התיאורים מרשימים בדיוק שלהם ובנאמנות למציאות. עובדה זו עשויה להצביע על פרות שהיו מצויים בידי האומן במקום היצירה כמודלים, כעדות לחקלאות מקומית. מבין הגידולים מוצגים: שתי תאנים בתהליך ייבוש להפיכתן לגרוגרות, קשורות לשרוך כחול. אשכולות ענבים מעוגלים משני זנים, זן בהיר וזן כהה. אפרסקים, פרות השיזף או העוזור. פרות של לופה למאכל ולהכנת ספוג רחצה. אתרוג גדול המוצר פעמים לאורך גופו, רימון, אגס, פרות מוארכים של פקוס, אבטיח או מלון עגול.⁵

זיקתם של הפסיפסים החקלאיים למגזרי אוכלוסייה שונים

בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית הפסיפסים נוצרו בזיקה לארבעה מגזרים שונים: נוצרי, יהודי, רומי ושומרני. 77% מהפסיפסים באזור יהודה נוצרו על ידי המגזר הנוצרי.⁶ נתונים אלו עולים בקנה אחד עם המידע על עליית הנצרות לשלטון ברחבי הקיסרות והתחזקות כוחה בארץ-ישראל. מגמה שגרמה לעלייה המתמדת במספרי האוכלוסייה הנוצרית מאמצע המאה הרביעית ועד למאה השישית ויצירת רוב נוצרי בתקופה בה יוצרו מרבית הפסיפסים. נתונים אלו תואמים גם את הידוע על יוזמה והמרצה קיסרית לבנייתן של הכנסיות, ותמיכתן הכלכלית של הממסד הדתי בבניינן.⁷ שיעורם של הפסיפסים מהמגזר היהודי באזור יהודה עומד על 10% בלבד מכלל הפסיפסים באזור. הנתונים תואמים את הידוע על דיכוי של המגזר היהודי וחקיקת חוקים האוסרים על בניית בתי כנסת חדשים במהלך המאה החמישית.⁸ כמו כן חלה ירידה דרסטית במספרי האוכלוסייה היהודית מאמצע המאה הרביעית, לאחר מרד גאלוס בו חרבו יישובים יהודיים רבים.⁹ שיעורם של פסיפסים מהמגזר הרומי ביהודה עומד על 9%. גם שיעורם הנמוך של המבנים הרומיים תואם את המידע על התנצרותה של האוכלוסייה הפגאנית החל מאמצע המאה הרביעית.¹⁰

⁵ Bagatti, B., 1955–56, "Scavo di un Monastero al 'Dominus Flevit'", *Liber Annuus, Studii Bablici Franciscani*, VI, pp. 240–270, Fig. 1-16, Pl. I

⁶ בכל שאר אזורי הארץ חלקם היחסי של הפסיפסים מהמגזר הנוצרי דומים: 70%–85%.

⁷ Harvey, W., 1935, *Structural Survey of Church of the Nativity Bethlehem*, Oxford צפיר, י', ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי: הממצא הארכאולוגי והאמנותי, ירושלים, עמ' 224.

⁸ Codex Theodosianus, Codicis Theodosiani libri XVI: 16.8.27

⁹ י', 1982, "המרד בימי גאלוס ופרשת בניין הבית בימי יוליאנוס", בתוך: צ' ברס ואחרים (עורכים), ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי: היסטוריה מדינית, חברתית ותרבותית, ירושלים, עמ' 202–208.

¹⁰ ספרא, ז', 1982, "השומרונים", בתוך: צ' ברס ואחרים (עורכים), ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי: היסטוריה מדינית, חברתית ותרבותית, ירושלים, עמ' 252–264.

מבחר הגידולים החקלאיים באזור יהודה

באזור יהודה עוטר מבחר של 27 מיני גידולים שונים (מתוך סך של 30 מינים שונים שעוצבו בכל אמנות התקופה בישראל).
להלן שמות הגידולים הראשיים לפי מספר הפסיפסים בהם הם עוצבו באזור יהודה:

שם הגידול	גפן	רימון	אתרוג	אבטיח ומלון עגול	תאנה	תפוח	אפרסק	אגס	אורן
מספר פסיפסים בהם מופיע הפרי	36	12	12	10	9	7	6	5	3

שם הגידול	פקוס	לופה	משמש	זית	דגן	תמר	קנרס	אספרג
מספר פסיפסים בהם מופיע הפרי	3	3	2	2	1	1	1	1

דיון בדוגמאות של ענפי חקלאות המיוצגים בפסיפסי אזור יהודה**גפן**

הגפן, ללא כל ספק, היא גידול יפהפה. ערכם הדקורטיבי של שריגי הגפן הארוכים והמתפתלים, העלים המאוצבעים והגדולים, הקנוקנות החינניות והאשכולות הצבעוניים הנישאים עליהם, גבוה מאוד. בנוסף, תפוצתה בחקלאות הייתה גבוהה משום ערכה הכלכלי גדול, הן למאכל והן להכנת היין. הגפן מעוטרת על למעלה מ-80% מהפסיפסים בהם תיאורים חקלאיים, ומגוון ההופעות של הענבים מעניין מאוד. על השריגים עוצבו ענבים ירוקים, צהובים, אדומים ואף סגולים-שחורים. לרוב הענבים שעוטרו היו עגולים, אולם עוצבו גם ענבים מזן מוארך.

רימון

הרימון הוא הפרי השני בשכיחות הופעתו בכל פסיפסי התקופה. תיאור הפרי קל וברור: פרי עגול, אדום ובראשו כתר אופייני. בפסיפסי יהודה הרימונים מופיעים בקבוצות קטנות הממלאים חללים שבין מדליונים של עלי קוציץ, רימון בודד או רימונים בזוגות או

בקבוצות קטנות במדליון. חשיבותו הכלכלית של הרימון איננה מבוטלת. בעת העתיקה השתמשו ברימון חי למאכל ולרפואה, ייבשו את גרגיריו כצימוקים, סחטוהו להכנת עסיס ויין, מקליפתו הכינו צבע שחור, מהפרחים הפיקו צבע לצביעת בדים והפרי סימל פוריות. אולם, נראה, שמעבר לחשיבותו הכלכלית, צורתו הנאה והקלות בה ניתן לעטר את הפרי הגדול והאדום, היו הסיבות המרכזיות לשימוש התכוף ברימון לעיטור בפסיפסים.

אתרוג

מרבית התיאורים של אתרוגים באזור יהודה היו בעלי מותניים צרים ומקורם מפסיפי כנסיות. האתרוגים עוצבו בודדים בתוך מדליונים. אתרוג מיוחד בעיצובו הריאליסטי והיחידאי, מעוטר על רצפתה של כנסיית בית לוי. האתרוג חצוי ונראים בו גרעינים, הנתונים בתוך הפרי. הגרעינים מאורגנים בחוסר סדר אופייני. הצגה מיוחדת כזו של אתרוג חצוי והצגת הגרעינים, עשויה לרמז על ייצור מקומי של זרעים איכותיים לריבוי העץ (איור 17). בשני פסיפסים אחרים האתרוג מקושר לפעולת קטיף מוקפדת במיוחד. הקטיף הזהיר של האתרוג מסומל על ידי מזמרה (מגל יד) שמוצגת ליד הפרי (איור 18). קשר כזה מעיד על קטיף זהיר במיוחד של הפרי באמצעות כלי ייעודי.

אבטיח ומלון עגול

עקב הרזולוציה המוגבלת של הציור באמצעות הפסיפס והמגבלות האובייקטיביות של יוצרי הפסיפסים, ההבחנה בין תיאורי המלון העגול והמפוספס לבין האבטיח אינה קלה ואיננה מוחלטת. בנוסף לכך, עקב הקרבה בין המינים הבלבול ביניהם כבר היה ניכר בדברי חז"ל. סביר להניח שגם באופן יומיומי לא הייתה ביניהם הבחנה ברורה לגמרי, דבר הבא לידי ביטוי גם בתיאורים הפלסטיים. עקב שלל ההסתייגויות שנרשמו כאן, ניתן לזהות בוודאות כאבטיחים רק את שני הפרות הקטנים, המנוקדים והירוקים מכנסיית קריות (איור 20). ביניהם נתון מלון עגול וצהוב, שזיהויו ודאי. זיהויים נוספים של אבטיחים נעשו בזהירות ומתוך ספק, חלק מהתיאורים סכמתיים במידה מרובה, האבנים גדולות והרזולוציה נמוכה. מגבלה נוספת היא מגוון הצבעים הקטן שעמד לרשות היוצרים, שהיווה מכשול חמור ביצירת איור ריאליסטי הנאמן למציאות. הצבע הירוק היה דרוש ליצירת מראה חיצוני אמין של אבטיח. המחסור בצבע ירוק זמין בין סלעי סביבת האתר, אילץ את היוצרים להשתמש באבנים בצבעים כהים חלופיים, לשם דימוי הצבע הירוק. כל שנותר לנו כיום הוא לנסות ולזהות את הדלוע באמצעות גודל הפרי, צורתו הכללית והרושם שהוא יוצר לעיני הצופה. להלן דלועים שכנראה ניתנים לזיהוי כאבטיחים: שני פרות זהובים מבחוץ, האחד מעוגל והשני לא סימטרי, מעוצבים בכנסיית ברקה מגן יבנה, לידם מעוצב סכין המיועד להתקנת הפרי למאכל. אבטיחים עגולים וזהובים מוצגים בקפלת יוחנן המטביל (איור 12) ובאורטוריום מנזר דומינוס פלוויט (איור 22). כאמור לעיל, פרות שניתנים לזיהוי ודאי עם מלון עגול משני זנים שונים, הוצגו באיורים מדויקים להפליא בכנסיית המולד מבית לחם.

תאנה

התאנים עוצבו בקבוצות קטנות בתוך מדליונים. כאמור לעיל, ראוי לציון התיאור היחידאי מפסיפס דומינוס פלוויט של שתי תאנים הקשורות בסרט כחול, המיועדות לייבוש (איור 16). גם התאנים, כידוע, היו ענף כלכלי חשוב ביותר בשל ערכן התזונתי הגבוה ותכולת הסוכר הגבוהה שבהן. הן נצרכו כפרות טריים בקיץ, ושומרו בייבוש כגרוגרות או כדבלות.

נראה שחשיבותו הכלכלית של הפרי בשילוב המראה הנאה של התאנה והקלות בה ניתן לעטר את הפרי, היו גורמים חשובים בשכיחות העיטור בתאנים.

אפרסק

עצי האפרסק החלו להיות מצויים בחקלאות רק בשלב התירבות השני, לאחר שטכניקת ההרכבה הייתה מוכרת. בפסיפסי ארץ-ישראל מוצגים תיאורים מגוונים ומקוריים של אפרסקים, המעידים על חביבותו של הפרי על האוכלוסייה. שכיחות האפרסק בפסיפסי ארץ-ישראל גם מעידה על כך שהחקלאים בתקופה הביזנטית כבר הצליחו להביא את הפרי לרמה ראויה של מתיקות, יתרה על טעמו התפל שהיה מוכר בתקופה הרומית שקדמה לה. באזור יהודה האפרסקים תוארו כשהם גדלים על שיח (איור 19) או בודדים במדליון גאומטרי.

אורן

אורן הצנובר גדל בארץ-ישראל רק באופן תרבותי. העץ שימש בעת העתיקה כגידול חקלאי וגם השתמשו בפרותיו בקטיף מן הבר. זרעיו, הצנוברים, שימשו למאכל כתבלין לבישול ושימשו למאכל גם ביוון וברומי בשל תכולת השמן הגבוהה שלהם. התיאורים של אורן הצנובר על גבי הפסיפסים ביחד עם הידיעות מהספרות היוונית והרומית הקדומות¹¹ מחזקים את התובנה שאורן זה היה בעל ערך כלכלי בעת העתיקה, ומאששים את הכתובים בעניין גידול כלכלי של אורן הצנובר בחקלאות של העת העתיקה בארץ-ישראל. שני אצטרובלים עוצבו בפסיפס רומי של הווילה בעין יעל כשהם צפים מעל לצלוחית, אולי כחלק מפעילות פולחנית או כעומדים לפני פיזור הזרעים אל הקערת להגשה או קילוף.¹² בכנסיית המולד בבית לחם מעוצב אצטרובל יחיד וגדול בתוך מדליון (איור 25). תיאורי האצטרובלים הם ריאליסטיים והאצטרובל קיבל מקום של כבוד ביחס לפרות הנוספים שסביבו. ההופעה של האצטרובלים בפסיפסים יוקרתיים מלמדת על נדירותם ויקרם של זרעי אורן הצנובר בדיאטה של אנשי התקופה.

מלון הפקוס

הפקוס נדיר כיום בשווקים הגדולים בישראל, ומגדלים אותו למטרות מסחריות רק במגזרים הערבי והבדואי. הפקוס ירוק, לעיתים מפוספס או עם תלמים לאורכו, צורתו גלילית ומוארכת, ובדרך כלל מכופפת. הפקוסים נקטפים בצעירותם, והם נצרכים חיים לאכילה כמלפפון או נכבשים כחמוצים בפרוסות, מחמת אורכם. היחס בין האורך לרוחב בפקוסים יכול להגיע ל-10:1. הפקוס הוא ה"קישוא" המוזכר במשנה ובתלמוד: "אלו אנטונינוס ורבי שלא פסק משלחנם לא צנון ולא חזרת ולא קשואין לא בימות החמה ולא בימות הגשמים" (בבלי ברכות, נ"ז: ב).

פרות הפקוס מעוצבים בפסיפסים כשהם בודדים או בזוגות במדליונים. מדליונים אלו משולבים בקומפוזיציה רחבה של מדליונים המכילים פרות נוספים. בכנסיית קריות מעוטרים שני פרות של פקוס מאוכלסים במדליון של עלי קוציץ, פרות אלו כבר החלו להתכופף ואף להתפתל. לידם מעוטרת פרוסת פרי, שכנראה מיועדת להחמצה. גם בכנסיית

¹¹ ריכוז מידע מהספרות הקלאסית: אביטל, ע', 2014, "הגידולים והכלים החקלאיים בפסיפסים מן התקופות הרומית המאוחרת והביזנטית מארץ ישראל", כך המחקר, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת-גן, עמ' 27.

¹² וקסלר-בדולה, ש', 2007, "ירושלים, עין יעל", חדשות ארכאולוגיות, 119, איורים 1-3.

חורבת מדרס מעוטר פקוס ירקק, שוכב מאוזן, בחלקו התחתון והימני של הסל ומוצג לראווה או כמנחה ביחד עם פרות נוספים (איור 24).

לופה

פרי הלופה הצעיר שימש בעבר למאכל. מעניין מכך הוא הפרי הבוגר אשר שימש בעבר ומשמש עד היום ליצירת ספוגי רחצה. לאחר שהפרי מבשיל, מקלפים את קליפתו היבשה, מחלצים את הזרעים ומשתמשים במערכת הסיבים היבשים שנותרו בליבת הפרי. פרות לופה עוצבו בפסיפסי ארץ-ישראל בעיקר באזורים חמים בהם יש גם מעיינות המאפשרים שימוש במים לרחצה (בגליל התחתון והעמקים הצפוניים). התיאורים של הלופה הבוגרת בפסיפסי התקופה הביזנטית באזור ההר עשויים לרמז על כניסתם של מנהגי היגינה ותרבות רחצה לאזור. כאן המקום לציין שתיאורים של הלופה נמצאו רק באמנות החזותית של ארץ-ישראל. נתון שעשוי ללמד על מקומה החשוב בחקלאות האזור.

הזית והדגן

שני ענפי כלכלה חשובים שבאופן מפתיע כמעט ולא באו לידי ביטוי בעיטורי הפסיפסים ביהודה ובארץ-ישראל בכלל הם הדגן והזית. הדגן שולב רק פעם אחת בפסיפסי יהודה בהקשר לתיאור עונת הקיץ, והזית עוצב פעמיים בלבד. לא ניכרת מגמה של עיטור הדגן והזית כאלמנט דקורטיבי וגם לא כאלמנט של פרי מגרה למאכל ו"תאווה לעיניים". חלקם הזעום של הדגן והזית בפסיפסים ביחס לערכם הכלכלי העצום, נובע כנראה, בעיקר משום שגידולים אלו אינם ראויים למאכל ללא עיבוד, ושימושם העיקרי היה לתוצריהם: הקמח והשמן. בנוסף, נראה שאין הם עומדים בקריטריונים לעיטור, הדורשים עיטור באמצעות אלמנטים צבעוניים ומרשימים, המייצגים פרות נעימים לעין והראויים למאכל. ייתכן גם שענפי הדגן והזית המסורתיים אשר נקלטו בחקלאות אלפי שנים קודם לכן, לא היוו אלמנט עיטורי ראותני גם משום שלא היה בהם חידוש חקלאי, וככאלו הם לא יכלו לשמש כגידולים בהם ניתן להרשים את באי המבנה.

תמר

התמר מעוטר רק פעם אחת בפסיפסי אזור יהודה: בפסיפס יהודי מחולדה. שם הוא מעוצב בהקשר לארבעת המינים. כידוע התמר איננו מניב פרות טובים באזורי ההר, ולא מפליא אם כך שהוא נעדר מעיטורי אזור יהודה. אמנם היה צפוי למצוא אותו במדבר יהודה, אולם כמות הפסיפסים שיוצרו במדבר יהודה היא מזערית. מרבית התיאורים של התמר נמצאו בפסיפסים מהאזורים הנמוכים של הגליל והשומרון, בבקעת הירדן, בבקעת בית שאן, וברצועת החוף. 50% מהם בבקעת בית שאן, עמק הירדן, בקעת הירדן והחוף הדרומי. שכיחות התמר בפסיפסים תואמת את האזורים החמים בהם העץ מסוגל להניב פרות – אזורים בהם מתרכז גידול התמרים עד ימינו.

קנרס

הקנרס התרבותי (ארטישוק) ידוע כצמח תרבות כבר מהתקופות הקלאסיות ביוון וברומא. בארץ-ישראל הוא מוכר מתקופת המשנה בהקשר לדיון בנושא כלאיים: "והקנרס כלאים בכרם" (משנה כלאים ה: ח). הקנרס עוצב רק פעם אחת באזור יהודה, בכנסיית תל קריות. שם מוצג קנרס שקשקשיו מהודקים ולו שני עלים נלווים (איור 26). ייתכן שהקנרס היה גידול אקסקלוסיבי שרק מעטים הכירו או שרק מעטים ידעו לגדלו. אפשר גם להניח

שתיאור הקנרס הנדיר עשוי ללמד על עושרם של בעלי המבנה, יכולותיהם החקלאיות הגבוהות, היכרותם עם מוצרי מזון מיובאים וגידולים נדירים, ורצונם להתפאר בכך.

אספרג רפואי

האספרג הרפואי הוא ירק רב שנתי. בספרות היוונית והרומית הקדומות קיים אזכור לגידול תרבותי של האספרג ביוון החל מהמאה השנייה לפסה"נ.¹³ הירק היה בעל ערך בשל טעמו האיכותי. ברחבי האימפריה הרומית האספרג לא היה נפוץ מאוד, וכנראה שהוא הגיע לארץ-ישראל רק בתקופה הביזנטית, וגידולו היה יקר מציאות ונדיר. רק פעם אחת בלבד מעוטר האספרג בפסיפסי ארץ-ישראל, בכנסיית קריות. בפסיפס זה אגודות של אספרג קשורות בחוט מאוכלסות במדליונים של קוציץ המקיפים את השטיח של האולם המרכזי של כנסיית קריות. ממבחר הדוגמאות שהובאו למעלה, ניתן להתרשם שאין זה הפרט היחיד המציין את ייחודיותו של פסיפס כנסיית קריות. משקלול הנתונים הטכניים של ממצאיי הכנסייה וסביבתה, ניתן גם להסיק על עושרם הכלכלי של תושבי קריות, אשר איפשר לאוכלוסייה המקומית להתהדר בחקלאות מודרנית עשירת ענפים.

כלי עבודה שהוצגו בפסיפסי אזור יהודה וירושלים

בפסיפסים של אזור יהודה וירושלים אותרו חמש הופעות של שלושה כלי עבודה: מגל יד (מזמרה), מגל הקציר, וסכין מטבח.

מגל יד (מזמרה, billhook)

מגל היד היה כלי שעיקר שימושו בקצירת עשבי בר ירוקים כמספוא לבעלי חיים, קיצוץ ענפים וחלקי עץ, קטיף פרחים, גידוד התמרים, בציר הענבים וקטיף פרות נוספים. מגל היד המוגדר בדברי חז"ל הוא הקטן מבין המגלים, בעל ידית מעץ ולהב מתכתי חלק ומעוקל, וקצה הלהב מחודד כמקור.¹⁴ מגל יד עוצב בכנסיות קריות (איור 18) ובית גוברין (איור 28) בהקשר לקטיף זהיר של אתרוגים.

מגל קציר

מגל הקציר היה כלי בעלי להב משונן ועיקר שימושו היה לקציר תבואה, ולקציר עשב.¹⁵ באזור יהודה מעוצב מגל הקציר רק פעם אחת, בוויילה מבית גוברין בהקשר לתיאורי עונת הקיץ (איור 29).

סכין מטבח

סכין מטבח שימש לחיתוך מזון והתקנת פרות למאכל. סכין המטבח היה בעל להב קצר, ישר וחלק, קצהו כהה ואיננו מחודד היטב. סכין מטבח עוצב בפסיפס כנסיית הבישוף יוחנן בגן יבנה, ח'ירבת ברקה (איור 21).

¹³ אביטל 2014, שם, עמ' 32.

¹⁴ White, K.D., 1967, *Agricultural Implements of the Roman World*, Cambridge, pp.

85–89

¹⁵ פליקס, י', 1990, החקלאות בארץ-ישראל בימי המקרא המשנה והתלמוד הלכה ומעשה בעבודות יסוד חקלאיות, ירושלים, עמ' 188–190.

סיכום

בתקופה הביזנטית יוצרו מאות רבות של רצפות פסיפס צבעוניות ומרשימות בארץ-ישראל. תיאורים של נושאים חקלאיים עוצבו בלמעלה מ-135 פסיפסים. פסיפסים אלו מציגים תיאורים של צומח, פרות, וכלים חקלאיים. הפסיפסים מכילים תיאורים פיגורטיביים ברורים ורמזים רבים על פעילות חקלאית שגרתית מגוונת. מאמר זה דן בחלקם החשוב של פסיפסי העיר ירושלים ואזור יהודה. אזור יהודה כולו תרם מידע רב על חקלאות התקופה. העיר ירושלים, בפרט, התגלתה כעיר חשובה בייצור פסיפסים מגוונים ומרשימים. מגוון המינים החקלאיים שעצבו בפסיפסי ירושלים וסביבתה היה גדול באופן יחסי לאזורים אחרים בארץ. גם איכותם של הפסיפסים באזור זה הייתה טובה, ובמיוחד ראוי לציון פסיפס כנסיית המולד מבית לחם, הפסיפס האיכותי ביותר שיוצר בארץ-ישראל בכלל, ובאזור זה בפרט. גם פסיפס כנסיית קריות ראוי לציון באיכותו ותרומתו החשובה לחקר החקלאות הקדומה באזור יהודה.

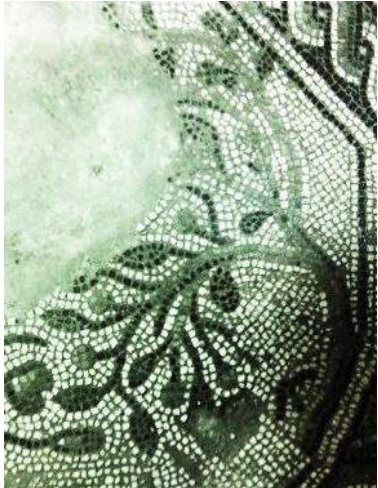
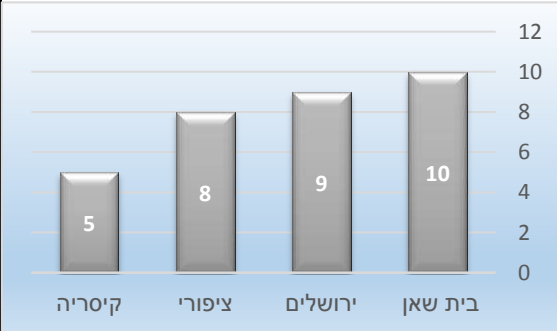

במאמר זה נחשפו מיני הפרות, הכלים והפעילויות החקלאיות שהוטבעו בפסיפסים. סך העיטורים מציירים תמונה מעניינת ביותר של פעילות חקלאית ענפה. באופן חזותי ואמנותי זה חלקה של החקלאות מוצג באור הזרקורים כמוטיב מרכזי בעיטורים הצמחיים של הפסיפסים. הצגתם של הגידולים והכלים החקלאיים כמוטיב מרכזי בפסיפסים, מאששת בצורה ויזואלית וצבעונית ביותר, את הידוע לנו על חשיבותה של החקלאות בכלכלת התקופה.

תיאורי חקלאות בפסיפסים מירושלים ויהודה בתקופות הרומית והביזנטית

תמונה	מספר תיאור האזור	מספר האזור
<p> <ul style="list-style-type: none"> ■ יהודה 14% ■ גליל 19% ■ שומרון, כרמל והבקעה 33% ■ נגב וחוף דרומי 34% </p>	שכיחות פסיפסים חקלאיים לפי אזור	1
<p> <ul style="list-style-type: none"> ■ 1 87, 22% ■ 2 189, 48% ■ 3 117, 30% </p>	שכיחות מיני הגידולים לפי איכות הפסיפס	2
<p>איכות הפסיפס</p> <p> <ul style="list-style-type: none"> שומרון, כרמל, שרון והבקעה: 1.72 יהודה: 2.00 גליל: 2.13 נגב והחוף הדרומי: 2.21 </p>	איכות ממוצעת של הפסיפסים לפי אזור	3

	<p>אגס קורשינסקי, <i>P. Korshinskyi</i>, גן בוטני גבעת רם (צילום: ד"ר ענת אביטל)</p>	4
	<p>אגס קורשינסקי, <i>Korshinsk</i>, כנסיית המולד בית לחם (אר"ע) תיקייה מנדטורית, Bethlehem Church of the Nativity, תיק 37, באדיבות רשות העתיקות)</p>	5
	<p>אגס סורי, <i>P. syriaca</i>, גן בוטני גבעת רם (צילום: ד"ר ענת אביטל)</p>	6

	<p>אגס סורי, הצד הצפוני של היקף האוקטגון, כנסיית המולד בית לחם (אר"ע תיקייה מנדטורית, Bethlehem Church of the Nativity, תיק 37, באדיבות רשות העתיקות)</p>	7
	<p>שיזף תרבותי, <i>Ziziphus jujuba</i> (צילום: ישראל כ"ץ-אפרת, באדיבות ד"ר משה רענן, פורטל הדף היומי)</p>	8
	<p>שיזף תרבותי, כנסיית המולד בית לחם (אר"ע תיקייה מנדטורית, Bethlehem Church of the Nativity, תיק 37, באדיבות רשות העתיקות)</p>	9

	<p>ענף זית נושא עלים ופרות, כנסיית המולד בית לחם (אר"ע תיקייה Bethlehem Church ,of the Nativity תיק , 37 , באדיבות רשות העתיקות)</p>	<p>10</p>										
 <table border="1"> <thead> <tr> <th>מקום</th> <th>מספר הפסיפסים</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>קיסריה</td> <td>5</td> </tr> <tr> <td>ציפורי</td> <td>8</td> </tr> <tr> <td>ירושלים</td> <td>9</td> </tr> <tr> <td>בית שאן</td> <td>10</td> </tr> </tbody> </table>	מקום	מספר הפסיפסים	קיסריה	5	ציפורי	8	ירושלים	9	בית שאן	10	<p>מספר הפסיפסים שיוצרו בערים הגדולות בישראל</p>	<p>11</p>
מקום	מספר הפסיפסים											
קיסריה	5											
ציפורי	8											
ירושלים	9											
בית שאן	10											
	<p>פסיפס קפלת יוחנן המטביל בחצר כנסיית העלייה הרוסית (צילום: ד"ר ענת אביטל, באדיבות ראשת הכנסייה)</p>	<p>12</p>										

	<p>דומינוס פלוויט (סנטה אנה או סנטה אנסטסיה) (צילום: ד"ר ענת אביטל, באדיבות רשות העתיקות)</p>	13
	<p>שריגי גפן עם אשכולות ענבים ירוקים ואדומים, כנסיית חורבת בית לוייה (צילום: ד"ר ענת אביטל, באדיבות רשות העתיקות)</p>	14

	<p>רימון עם כתר ברור, דומינוס פלוויט (סנטה אנה או סנטה אנסטסיה) (צילום: ד"ר ענת אביטל, באדיבות רשות העתיקות)</p>	15
	<p>תאנים קשורות בסרט כחול, דומינוס פלוויט (סנטה אנה או סנטה אנסטסיה) (צילום: ד"ר ענת אביטל, באדיבות רשות העתיקות)</p>	16
	<p>אתרוג חצוי, כנסיית בית-לויה (צילום: ד"ר ענת אביטל, באדיבות רשות העתיקות)</p>	17

	<p>אתרוגים עם מותן מוצר ומזמרה (מגל יד) לצידם (גוברין י', תשס"ו), החפירות בכנסייה המערבית בחר' קריות, חיבור המוגש כעבודת גמר לקראת תואר "מוסמך אוניברסיטה" באוניברסיטה העברית ירושלים: עמ' 58, תמונה 47. באדיבות יהודה גוברין)</p>	18
	<p>שיח אפרסק, כנסיית חורבת חני (Dahari U. & Zelinger Y.,) (Not yet published), The Excavation at Horbat Hani – Final Report, In: <i>Nuns and Nunneries in Israel</i>. באדיבות ד"ר דהרי עוזי)</p>	19
	<p>שני אבטיחים ירוקים קטנים ומלון עגול וצהוב במרכז, כנסיית קריות (גוברין י', תשס"ו), החפירות בכנסייה המערבית בחר' קריות, חיבור המוגש כעבודת גמר לקראת תואר "מוסמך אוניברסיטה" באוניברסיטה העברית ירושלים: עמ' 60, תמונה 51. באדיבות יהודה גוברין)</p>	20

	<p>שני אבטיחים לא סימטריים וסכין, כנסיית ברקה (שיאון ע', רפיואנו י' וחבס ל"ה, 2010, 'כנסיית הבישוף יוחנן בח'רבת ברקה (יבנה)', קדמוניות, מג (139): עמ' 52)</p>	21
	<p>אבטיח צהוב, מנזר דומינוס פלוויט, ירושלים (צילום: ד"ר ענת אביטל, באדיבות רשות העתיקות)</p>	22
	<p>שני פרות ארוכים של פקוס, כנסיית קריות (גוברין י', תשס"ו, החפירות בכנסייה המערבית בחר' קריות, חיבור המוגש כעבודת גמר לקראת תואר "מוסמך אוניברסיטה" באוניברסיטה העברית ירושלים: עמ' 61, תמונה 54. באדיבות יהודה גוברין)</p>	23

	<p>24</p> <p>סל עם פרות, כנסיית מדרס (צילום: ד"ר ענת אביטל. באדיבות החופרים אמיר גנור ואלון קליין)</p>
	<p>25</p> <p>אצטרובל אורן הצנובר, כנסיית המולד בית לחם (אר"ע תיקייה מנדטורית, Bethlehem Church of the Nativity, תיק 36, באדיבות רשות העתיקות)</p>
	<p>26</p> <p>קנרס, כנסיית קריות (גוברין י', תשס"ו), החפירות בכנסייה המערבית בחר' קריות, חיבור המוגש כעבודת גמר לקראת תואר "מוסמך אוניברסיטה" באוניברסיטה העברית ירושלים: עמ' 60, תמונה 52. באדיבות יהודה גוברין)</p>

	<p>27</p> <p>אגודת אספרג, כנסיית קריות (גוברין י', תשס"ו, החפירות בכנסייה המערבית בחר' קריות, חיבור המוגש כעבודת גמר לקראת תואר "מוסמך אוניברסיטה" באוניברסיטה העברית ירושלים: עמ' 61, תמונה 53. באדיבות יהודה גוברין)</p>
	<p>28</p> <p>מגל יד (מזמרה) בסמוך לאתרוג, מהאט-אל-אורדי, בית-גוברין (אר"ע, תיקייה מנדטורית, Beit Gibrin II תיק 31, תמונה 26.913. באדיבות רשות העתיקות)</p>
	<p>29</p> <p>מגל הקציר, מתאורי עונת הקיץ, אל מקרקש (בצר ז', 2007, פסיפס אל-מקרקש – בית גוברין, עבודת גמר מחקרית המוגשת כמילוי חלק מהדרישות לקבלת התואר "מוסמך האוניברסיטה" אוניברסיטת חיפה, חיפה: תמונה 14 ב'. באדיבות זהר בצר)</p>

On Determining the Date of Agricultural Terracing Around Jerusalem

Shimon Gibson and Rafael Lewis

Recently, the method of OSL (optically stimulated luminescence) has been advocated as a primary tool for dating agricultural terraces in the Jerusalem highlands, and a claim has been made that it is a much more efficient and reliable archaeological dating method than any other used hitherto. The purpose of this lecture is to show that while OSL is an excellent dating procedure, it can only be used successfully for dating terracing when employed in conjunction with other dating methods and under the umbrella of a structured project utilizing basic principles of landscape archaeology. Owing to the unique structural character and morphology of terraces, the outcome of such OSL-driven research will be seriously flawed. Consequently, this will have a dire effect on the legal statutory position for the protection of traditional cultural landscapes in Israel. The problems that occur when relying solely on OSL for dating purposes will be demonstrated through the examination of the results of two research projects conducted in recent years on terraced hills within the environs of Jerusalem. We contend that terracing around Jerusalem is ancient, going back at least 5000 years, and not as Gadot, Davidovitch and others have suggested.

The Representation of Crops and Agricultural Tools in Late Roman and Byzantine Mosaics of Judea and Jerusalem

Anat Avital

Hundreds of beautiful colorful mosaic floors were produced in Israel during the Byzantine period. There are agricultural designs on more than 135 of these mosaics. These mosaics show various flora, fruit and agricultural tools; they contain clear descriptions and hints of daily agricultural activity. This article discusses the most important part of the mosaics of Judea and the city of Jerusalem.

The Judea contributed important information about the agriculture of the Byzantine period. Jerusalem, in particular, emerges as an important city for the production of impressive mosaics. The agricultural motifs of the mosaics from the city of Jerusalem and its surrounding environs were very diverse compared to other regions of Israel. Also, the quality of the mosaics was very good. The highest quality of mosaic produced in Israel was found in Judea and is the mosaic from the Church of the Nativity in Bethlehem. The impressive, high quality mosaic of the Church of Krayot also contributed unique and important reliable information on the richness of Judean agriculture during the Byzantine period.

This article reveals the species of fruit, tools and agricultural activities as illustrated on the mosaics which depict a most interesting picture of Byzantine rural life. Crops and agricultural tools are the central motifs in these mosaics, confirming visually and most colorfully, the importance of agriculture in the economy of the period.

The Description of Jerusalem in Travelers' Books

Bat-Sheva Garsiel

Jews, Christians and Muslims wrote books on Jerusalem. Pilgrims wrote their impressions of the city. Historians related to Jerusalem in their books. Jews who came to live in Jerusalem wrote their impression of the city to their relatives in the diaspora, and poets wrote songs on Jerusalem. Sometimes there are marked differences between Christian descriptions and those of Muslims or Jews.

Those differences stem from different backgrounds and perspectives, especially when each ruled. The Jews usually wrote about their low standard of living and safety in Jerusalem. Sometime a writer described what happened as he saw it in accordance with his political view; and sometimes he wanted to please the ruler. Historians who lived a century later and got their information from earlier oral sources and sometimes used unreliable information which was inaccurate or misleading.